Сакиева С.С.,
п.и.д.
Жалал Абадский Государственный Университет

Тажибаева Ж.
Жалал Абадский Государственный Университет

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЖАШ МУУНДАРГА АДАМГЕРЧИЛИКТИ КАЛЫПТАНДЫРУУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕЧНОСТИ У МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧЫНГЫЗА АЙТМАТОВА

Түйүндүү түшүнүктөр: *интеллект, коом, саясий-социалдык, проблемалар, билим берүү, жаш муундар, мектеп программасы, тарбиялоо.*

Ключевые слова: *интеллект, общество, социально-политический, проблемы, образование, молодое поколение, школьная программа, воспитание.*

Азыркы мезгилде коомдун саясий-социалдык жана маданий интеллектуалдык турмушунда орчундуу проблемалар келип чыгууда. Бул адамгерчиликтин, адамдык мыкты сапаттардын азыркы күндөгү маанилүү маселе экендигин түшүндүрөт жана ушул эле адамгерчиликтин келечек муундар үчүн жетишсиз болбой жаткандыгы өкүндүрөт. Бүгүнкү татаал шартта билим берүү мекемелеринде жаш муундарга билим берүүнүн, адамгерчиликке тарбиялоонун, билгичтиктерин өнүктүрүүнүн учурдагы шартка ылайык жүргүзүлүшү мектеп программасынан башталышы зарыл. Ички дүйнөсү таза келечек муууидарды адамдык оң сапаттар аркылуу тарбиялоодо Ч. Айтматовдун чыгармалары чоң таасирин тийгизери мектеп окуучулары менен болгон сабактарды өткөрүүдө, тесттерди аткарууда, дил баян жаздырууда белгилүү болду. Ч. Айтматовдун чыгармаларын терендетип, инсандык мыкты сапаттарды окуп-үйрөнүүнүн технологияларын түзүп, жаны методдор аркылуу сабак өтүү менен окуучулардын адамгерчилик сапаттарын калыптандыруу азыркы күндүн негизги милдети болууга тийиш.

Залкар жазуучунун “Бетме-бет” повестиндеги Сейденин оң жана терс образын салыштыруу идеясы мектеп окуучуларына тапшырма берилгенде, алар көбүнчө Сейденин боорукер болуп, Ысмайылды аяганын качан гана Тотойдун жалгыз уюн уурдаганда анын адамдык сапаты жамандыкка каршы туруп, тагдырга бетме-бет чыкканын айтышат. Тотойдун уйу жанаша жерде болгондуктан, анын ар бир кыймылы Сейдеге белгилүү эле. Ысмайылга тамак алып бара жаткан Сейде Тотойду жолдон жолуктуруп, анын арык жүзүн карап, өзүн күнөөлүү сезип кеткендиги чагылдырылат. Сейде Тотойдун артынан карап, ага эмне дээрин билбей кыйналат. Адамгерчилиги тоодой болгон ушул кичинекей арык аялдын боорукердиги анын кайраты да, боштугу да, жанга жылуу тийип, бир чети өзү билбей, аны сен да мендейсиң деп айыптап кеткендигинде. Өзүнүн бул туюк сезимдерине Сейде жооп таба албай “Эми мен кантейин, ар ким пешенесине жазганын көрөт да! Балдарынын багы болсо ата-сы кайтып келер..: - деп жатты. (420- бет). Бул чыгарма аркылуу өзүнүн күйөөсү качкын болуп жүргөнү үчүн өзү күнөөлүүдөй Тотойдун жанында кыйналган Сейденин образы сүрөттөлөт. Ал эми терс каарман болгон Ысмайыл тууралуу сөз болгондо ал төмөндөгүдөй баяндалат.

Урдады ал Тотойдун жалгыз уюн
Мүшөккө эт көтөрүп, үйгө барды.
Жетимдерге боор ооруп турган Сейде
Ысмайылдын күнөөсүн сезип калды

Жогорудагы окуучулардын дил баянынан алынган ыр тизмеги аркылуу Сейденин жан дүйнөсүндөгү аёо сезими жоголуп Ысмайылды ачыка чыгарат.

Ал эми кээ бир окуучулар өздөрүнүн дил баянында Ысмайылды жамандабастан, аны аёо менен карап, качкындын ички дүйнөсүн баласына болгон мээримин, Чаткалга көчүп барып, келечектин камын көргөнүн баяндашат, алардын айта турган ойлору согуштан бирөөнү өлтүрбөө үчүн, эркиндикти сүйүп, баласы энеси үчүн качып келгенин түшүндүрүшөт. Экинчи топтогу окуучулар болсо тескерисинче, Ысмайылды качкын, зөөкүр, ууру, өзүмчүл катары сүрөттөп беришет. Бул көз караштар аркылуу окутуудагы “сүрөттөө модели” негизги каражат болорун айтып өтсөк жетиштүү болот. “Сүрөттөө модели” функциялык маанисинде психологияда кабыл алынып, ”Көрсөтмөлүү билим”(3) 122-бетте түшүндүрүлөт. Бул чыгармада Сейденин Ысмайылдын жашынган жерин көрсөтүү үчүн бара жаткан мезгили сүрөттөө моделин өзүнө камтыйт

Бетинен киргилт, тер куюлган капкара, түнөргөн Ысмайыл Сейдеге жакындап, бетме-бет келгенде көзү алачакмактанып, мурунку Сейде эмес, кандайдыр башка, кандайдыр өзүнүн укмуштуу

күчүн, өз артыкчылыгын, адалдыгын билип, жалтанып койбостон, баласын көтөрүп, чачы бозала, жыланбаш аялдын маңкайып турганын көрдү. Ал эми чыгармадагы "чечүү модели" Ысмайылдын солдаттарга каршылыгын токтотуп, мылтыгын ташка жанчып койгон жерде көрүнөт. Сейде анын көзүнө бийик көрүнүп, ал өзү анын жанында кирбийгенсип, башын ийнине катып, бир нерсе айтайын деп, оозун чала ачкан бойдон, Сейденин жаш аралашкан көзүн бир карап, мылтыгын тээ тигиндей ташка жанчып ыргытып, колун көтөрүп, мылтыгын сундуруп келе жаткан солдаттарга корголоогондугу сүрөттөлөт.

Ушул эле тема аркылуу адамдык оң сапаттарды калыптандырууда окуучуларга синквейн түздүрүү дагы жемиштүү болоорун биздин изилдөөдө тастыкталды.

Окуучуларды үч топко бөлүү менен синквейн түзүү тапшырмасы берилет.

1-топ Сейдеге, 2-топ Ысмайылга, 3-топ Мырзакулга синквейн түзүшөт

1-топ, Сейде боорукер, Жашырат, багат, түшүнөт, Баланын энеси. Адам

2-топ, Ысмайыл, Коркок, жашынат, коркот, колго түшөт. Качкын.

3-топ. Мырзакул, Кайраттуу, эмгектенет, издейт, кармайт, мекенчил.. Синквейн түзүү аркылуу окуучулар адамдык сапаттарды тандоону үйрөнүшөт жана окутуу кызыктуу, жеткиликтүү болот.

Ошондой эле Чыңгыз Айтматовдун башка повесттерин дагы байкасак адам, адамгерчилик, инсандык сапаттар ар бир чыгармасында камтылган десек жаңылышпайбыз. Мисалы: "Биринчи мугалим" повестиндеги негизги каарман болгон Дүйшөндүн образын ала турган болсок, бул каармандын аты повесть жарыкка чыккан кезде эл арасына желдей тараган. Демек, анын тарбиялык таасири ошончолук күчтүү болгон. Ошол мезгилдеги Дүйшөндөй болгон биринчи мугалимдин образын ким жаратты деген суроого коомдун керектөөсү, коомдун талабы жаратты деп айта алабыз. Ал мезгилде кыргыз эли уруучулук-феодалдык түзүлүштөн социализмге багыт алып бараткан мезгили болчу. Ал эми Дүйшөн деген жигит атасы менен тентип ар кай жерде, көпчүлүгү темир жолдо иштеп жүрүп, орус алфавитинде кат таанып калган экен. Анан армияда кызмат өтөп, аң-сезими не жумушчу калкынын түшүнүгү бир топ деңгээлде жогорулагандыктан, комсомолдук кыймылды баштап, ага мүчө болгондугу баяндалат. Ошентип, Дүйшөн комсомолдук жолдомо менен алыскы тоо айылдарынын бирине келип иштегендиги чагылдырылган. Ал эл менен биринчи эле жолугушкан кезде көз караштардын айырмасы даана сезилет. Карапайым элдин көпчүлүгү эми биз байларга көз каранды болбой калдык, эмне кылсак өз эркибиз дегендей кыязда жүрүшкөн. Муну алар эркиндик деп түшүнүшкөн. Дүйшөндүн аларга берген жообу: "Силер кедейсиңер. Биз өмүр бою эзилип, тепсенди болуп келген элбиз, өкмөт бизди эми көзү ачылсын, кат таанып, билимге жетишсин деп жатат. Мына ошондуктан балдарды окутушубуз керек" (517-бет). Дүйшөн сүйлөп бүткөндө жана анын молдолук жайын сураган долдураган киши; "Мейли эми, кылаар ишин болбосо окутсаң окутарсың", – деп койду. Сөз бир киши тарабынан айтылганы менен калгандары деле аны коштоору белгилүү болду. Демек, алардын көз карашы боюнча кыларга иши жок "апенди чалыш" Дүйшөн байдын эски сарайын ремонттоп, эшик терезе салып, саман төшөп, от жага турган очок салып, үйгө окшотуп койду. Эми мектепке бала тартуу керек болду. Мына ушул жумуш өтө оор болду, анткени эски жана жаңы көз караштар катуу кагылышка түштү. Жашы он бешке жетип калган Алтынайды каардуу жеңеси бул сыяктуу "томаяк, куу жетимдерди "коюп, ата-энелүү эркелерди окутуп алгыла", – деп мектепке жибергиси келбеди. Ошондо Дүйшөн ордунан секирип тура калды, өңү кумсарып, бүркүт канат каштары куушурула түштү.:

– Бул эмне дегениңиз, Жетим деген кудайга жазыптырбы? Жетим кыздар окубасын деген закон бар бекен?

– Закун –пакүнүң менен ишим жок.

– Байкап сүйлөңүз. Бул кыз силерге кереги жок болсо кеңеш өкүматина керек!" (.522-бет)

Караңгы, сабатсыз, окуу деген караманча түшүнүгү жок элдин байлар чөйрөсүндө жүдөп, басынып калат. Дүйшөн адамдык сапаты менен чымырканып иштеп жатты. Анын биринчи сабагы мындайча башталды. "Биринчи күнү бизди жерге төшөлгөн саманга отургузуп, колубузга бирден дептер, бирден калам, ар бирибизге атайлап жасалган кичинекей тактайдан бирден берди да:

– Муну тизенерге коюп жазасынар – деди. Анан дубалдын бооруна жармаштырып койгон сүрөттү көрсөтүп,, – мына бул киши – Ленин деди. – Биз ушул кишинин айткан жолу менен окуйбуз.."(523-бет). Ошондогу он бешке чыгып калган окуучусу Алтынай кийин-кийин кайра көз алдына элестетип мындай дейт; "Ошондо биз үчүн, айылдын четине чыгып көрбөгөн тоо койнунудагы кыргыз балдары үчүн бул мектеп деп аталган туш-туш жыртыгынан шамал ышкырып, эшигинин жылчыктарынан тээ алыстагы ак карлуу тоо чокулары көрүнгөн, ышталган котур тамда кулак угуп, көз көрбөгөн жаңы дүйнө ачылды" (524-бет). Дүйшөндү биринчи мугалимди эскерип сөз сүйлөп жаткан Алтынайдын төмөнкү сөздөрү анын эн мыкты адамдык сапатын далилдеп турат. "Биз анын билиминен да, мурун анын

тунук адамгерчилиги биз үчүн болгон илгери үмүт жакшы тилегин, бала болсок да баалап урматтай турганбыз, Антпесе тизеден кар кечип, кычыраган аязда, борошодо жетелешип, айылдан алыс турган мектепке барасыңар деп, жаман тамда көк муштумдай көгөрүп сабак окуйсуң деп зордогон эч ким болгон эмес. Бети башыбыз кыроо болуп кетсе дагы чыдап, улам кезектешип, бирибиз печкага от жагып, колу-бутту жылытып жатканда, калганыбыз баш тартпай Дүйшөндүн айтканын угуп, көрсөткөнүн үйрөнүп окуп отурчубуз" (527-бет) Дүйшөндүн мындай аракетине тымызын каршылыктар жүрүп Алтынайды жеңеси күйөөгө узатмакчы болду. Дүйшөндүн каршылыгына карабастан, мектепти талкалап, Алтынайды алып кетишти. Бирок Дүйшөн милиция менен барып, Алтынайды алардын колунан алып чыгып, окууга жөнөттү. Бул алгачкы жолу аялдардын эркиндик алышы эле.

Чындыгында Дүйшөндөр куруп жаткан жаңы заман тоодой каршылык болсо да акырындык менен алга жылып баратты. Дүйшөн өкмөт менен сүйлөшүп, Алтынайды Ташкентке балдар үйүнө жөнөтүш үчүн темир жол станциясына чейин узатып келди. Коштошуп жатып сүйлөдү: "Мен сени өмүрү жанымдан чыгарбас элем, бирок менин билимим жетпейт. Кантейин окуунун чыныгы жолунан сени калтыра албайм. Мен болсом ушул жерде кармашып балдарды окута берем. Күчүм канча жетсе, ошончо окута берем. Балким, сен дагы кийин балдарды окутуп калсаң, биздин жаман мектепти эстеп күлөрсүң." (.544-бет) Ооба, дал ошондой болду. Бирок Дүйшөндү жана анын мектебин сынап күлгөндөр Алтынайлар эмес, алардан кийин төрөлгөн курсагы ток, кийими бүтүн совет өкмөтү тарбиялап өстүргөн эрке талтаңдар эле. Андан кийин "жаңы мектептин" ачылышы болуп ага академик Алтынай Сулайманова өзү да чакырылган. Чогулуштан кийин мектептин директорунун үйүндө сый тамакта отурушкан. Ошол тушта Дүйшөн почточу бир топ газета-журналдарды жана мектепти мурда бүткөндөрдүн телеграммаларын өзү түшпөй бир балага кармата салып, кызматын улантыш үчүн басып кетти. "Аңгыча болбой, төрдө отурган айыл арасындагы кадырман кишилердин бири чөйчөктү колуна алып, сөз баштап калды:

– Жолдоштор, бир кездерде биз "А" деген тамганы таанымбаган Дүйшөндүн мектебинде да окудук эле, - ал бул сөздү таң калгандай күлө сүйлөп, башын чайкады, - азыр ошол эсиме түшүп жатат.

– Ырас, ырас дешти башкалар.

– Ой, Дүйшөндүн жоругу курусун, Ушуну да мугалим деп окутуучу деп жүргөн экенбиз да! Каткырган күлкүлөр бастай калганда жанагы киши сөзүн улантты: - Мына, эми алдыбыз өлкөгө даңкы чыккан академик болуп, артыбыз жогорку, орто билимдүү эл болдук. Башкасын айтпайын замандын өзгөрүлгөнү ушундан эле байкалып отурбайбы!" (.513-бет). Алтынай бул сөздөрдү угуп, ошол мектепти түптөгөн биринчи мугалим катары Дүйшөндүн чакырылбай калганына катуу өкүнсө, ошондой эл үчүн өмүрүн арнаган агайы жөнүндө айтылган сөздөргө таарынуу менен төмөндөгүлөрдү айтты. "Дүйшөн сыяктуу биздин жаңы доорду орнотууда өмүрүн кыйып, жаштыгын берип, жүрөгүн жүрөк кабы менен кошо элге сууруп берген эбегейсиз эрдик, эмгек көрсөткөн, мен мындай элем деп төшүн какпаган, асыл жүрөктүү адамдарыбыз жөнүндө биз мурунтан эле жаш муундарга жеткирип айтып жүргөн болсок, анда алар унутулуп, көз жаздымда калып, анан калса тамашага айланып кетпес эле го!" (549 бет). Жогорудагыларды ар бир сабакта айрыкча адабият сабактарында адамгерчиликтин каражаты катары келечек муундарга жеткирүү, аларды Дүйшөндүн адамгерчилигинин кандайдыр бир бөлүгү менен болсо да куралдандырышыбыз зарыл болууда. Мектептерде дээрлик адабият сабактары үзгүлтүксүз окулат, Ошентсе да Ч. Айтматовдун айрыкча инсандык сапатты калыптандыруучу темаларын кошумча программаларды киргизүү коомдун талабы. Мектептерге барып тест таркатып, дил баяндын бир нече түрлөрүн сунуш кылганыбызда окуучулар көбүнчө дил баянды тандашары байкады. Дил баян аркылуу окуучу өзүнүн айтылбай калган ойлорун калоо тилек сунуштарын айтып алары байкалды. Ал эми Дүйшөн жөнүндө жаздырганда 11-класстын көпчүлүк окуучулары ыр менен ошол мезгилдеги кыйынчылыктарды баяндап жазышкан.

Повестеги оң каарман Дүйшөндүн эң мыкты сапаттары болуп анын ошол кыш чилдесинде балдардын ар бирин жонуна көтөрүп, суудан өткөрүп, мешке өзү от жакканынан көрүнүп турат. Ошондо "Кыштоодогу малдуулар тегирменге ун салдырганы келгенде жайма каптарды алдыларына салып алып, чоң сары тон, түлкү тебетей кийип, куйругу чорт түйүлгөн семиз аттарды минип:

– Ээ, ботом, мобул бирин көтөрүп, бирин аркалап, балапан ээрчиткен күрптөй болгон ким өзү, – деп камчысын түртө өтөр эле. Бул көрүнүштөн ошол мезгилдеги карапайым эл менен байлардын ортосундагы айырманы эле эмес жалпы коомдук проблема кошо сүрөттөлгөн. Жалпысынан алганда, Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мазмуну бай, татаал жана көп кырдуу келип, адам баласынын бүгүнкү менен эртеңкисин кошо камтып, жер жүзүндөгү адамзатты адамгерчиликти, адамдык мыкты сапаттарды сактап калууга келечек муундарга калыптандырууга үндөйт.

Дегинкиси, жалпы адамзат алдындагы дүйнөлүк деңгээлдеги “канткенде адам уулу адам болот”, ”Адамгерчилик менен куралдандыруу”, ”инсандык сапатты калыптандыруу” сыяктуу орчундуу маселелер жазуучунун ар бир чыгармасында камтылгандыгын белгилеп кеткибиз келет.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Кыямат. – Фрунзе,1988
2. Муратов А. Адабият теориясы. – Бишкек, 2004
3. Асаналиев К. Айтматов Ч. Кечээ жана бүгүн. – Бишкек, 1995 ;
4. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. – Фрунз,1988
5. Укубаева Л. Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. –Бишкек, 2008.